

ВІДОБРАЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ТЕРМІНОЛОГІЗАЦІЇ ЛЕКСИКИ У ЗАГАЛЬНОМОВНИХ СЛОВНИКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

© Струганець Л., 2004

У статті на матеріалі словників проаналізовано один із напрямків змін у лексико-семантичній системі української літературної мови – процес термінологізації лексичних одиниць. Наведено приклади розвитку термінологічних значень у загальноновживаних словах і використання загальноновживаних слів у складних термінах. Порушуються проблеми комплексних змін у семантичній структурі лексичних одиниць, об'єктивної репрезентації стилістичної характеристики слів у кодифікаційних реєстрах.

In the article on the material of dictionaries one of the trends of changes in lexical-semantic system of the Ukrainian literary language – the process of the terminologyzation of lexical units is analysed. The examples of the development of terminological meanings in words of everyday use and use this words in compound terms are represented. The problems of complex changes in the semantic structure of lexical units, objective representation of the stylistic characteristic of words in the coding word-lists are touched upon.

Одним із виявів динаміки лексичних норм української літературної мови є набуття загальноновживаними лексичними одиницями нових кваліфікаційних ознак у результаті їх термінологізації. У переважній більшості мов світу (наприклад, англійській, німецькій, російській) творять нові терміни, надаючи перевагу використанню внутрішніх мовних ресурсів. Серед різних способів застосування лексичної “сировини” для творення науково-технічних термінів (а це – 1. надання наявним словам нових значень; 2. модифікація [7; с. 11–13] (побудова похідних термінів за допомогою деривативних афіксів); 3. складання основ терміноелементів; 4. утворення термінологічних словосполучень; 5. утворення абревіатур) автори монографічного дослідження “Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти” А. Д'яков, Т. Кияк, З. Куделько поставили на перше місце саме спосіб зміни значень звичайних слів [2, с. 107].

Термінологія є найбільш мобільною, гнучкою частиною загальнонародної лексики. Постійний розвиток соціуму, прогрес науки і техніки викликають гостру необхідність у найменуваннях нових явищ і понять. Роль термінологічної лексики дедалі зростає. За спостереженнями К. Сохора, 90% нових слів у чеській мові становлять терміни [4, с. 151]. П. Денисов стверджує, що у російській мові спортивна термінологія нараховує понад 25 тисяч термінів [1, с. 96].

Наведені факти засвідчують, що у сучасній лінгвістиці процес термінологізації активно студіюють науковці різних країн [2; 6; 7]. Проте невирішеною залишається проблема адекватного відображення нового стилістичного статусу лексичної одиниці у загальноновживаних словниках. Тому мета нашої статті – простежити відображення процесу термінологізації лексики у кодифікаційних реєстрах української літературної мови.

Термінологізація – семантичний процес, який охоплює широке коло слів літературної мови і часто призводить до перебудови їх семантичної структури. Рух зі сфери загальноновживаної лексики до термінологічної відбувається за двома напрямками: шляхом розвитку вторинних термінологічних значень у звичайних проксимальних лексичних одиницях і шляхом використання загальноновживаних слів у складних термінах. Поетапність змін у семантичній структурі певного слова демонструє зіставлення його тлумачень у кількох лексикографічних працях. Бажано, звичайно, щоб рубіжні кодекси, узяті для аналізу, окреслювали великий часовий діапазон.

Чимало семантичних неологізмів, репрезентованих в українській лексикографії з термінологічним значенням, розвинулись на базі загальноновживаних слів різних тематичних груп. У ХХ столітті лексичні одиниці, якими користуються здавна, демонструють свою нову семантичну якість. Такі зміни ілюструють лексико-семантичні варіанти давність “юр. Термін, протягом або після якого втрачається або набувається право на що-небудь” (СУМ, II, 205), *денце* “2. бот. Нижня частина цибулин і квіток деяких рослин” (СУМ, II, 243), *джерело* “3. спец. Писемна пам'ятка, документ, на основі якого будується наукове дослідження” (СУМ, II, 262), *жабка* “2. вет. Розростання кісток у суглобах кінцівок тварин, перев. коней, внаслідок запалень чи різних травм, що призводять до кульгання” (СУМ, II, 500), *жилка* “6. спец. Провід телефонного кабеля” (СУМ, II, 530), *твердість* “3. фіз. Здатність тіла чинити опір змінюванню форми та розміру” (СУМ, X, 48) та ін.

* складених і складних – ред.

Поділяємо думку О. Муромцевої про те, що термін значною мірою відрізняється від загальноживаного слова, на базі якого він виник. Усе ж, доки існує смисловий місток між загальним і термінологічним значеннями слова, доти можемо говорити про його багатозначність, а в діяхронічному плані – про первинність одного і вторинність другого значення [5, с. 115].

Наведені лексико-семантичні варіанти виокремили шляхом порівняльного аналізу словникових статей СГ (див. умовні скорочення) і СУМу. Проте передислокація загальноживаних слів у розряд термінів – явище постійне: спостерігається у різні періоди української літературної мови ХХ століття. Так, у СУМі слово *комплекс* кодифіковано як моносемічне: “сукупність предметів, явищ, дій, властивостей, що становлять одне ціле” (СУМ, IV, 250). Словники кінця ХХ століття фіксують розширення семантичного обсягу лексеми. Уже багатозначне слово *комплекс* поєднує чотири лексико-семантичних варіанти. Один із них виник шляхом термінологізації і відноситься до сфери психології. Порівняймо тлумачення цього окремого значення у словниках іншомовних слів 2000-го року видання: “4) *психол.* Група емоційно забарвлених уявлень, здебільшого у сфері підсвідомості, що виникають на різних етапах розвитку особистості, найчастіше у дитинстві (наприклад, едіпів комплекс)” (СІС-2000-МШ, 283); “4. Комплекс неповноцінності – термін, який застосовують у психології для позначення хворобливого усвідомлення власних недоліків” (СІС-2000-П, 542). Часте використання цього лексико-семантичного варіанта у розмовному мовленні (*комплекс вини, людина без комплексів, позбутись комплексів*) стирає чітку межу між термінологічною і нетермінологічною сферами літературної мови.

Розширюючи свою семантику, слова загального вжитку паралельно із номінацією вже відомих предметів, явищ, процесів тощо стають назвами нових уявлень і понять, які своїм виглядом, функцією нагадують звичні предмети або явища. Наприклад, разом із проникненням до словникового складу української мови іншомовної лексеми *хокей* у слові *ключка*, що має давню історію побутування в українській мові, розвинулось нове значення, пов’язане зі спортивною сферою: “3. *спорт.* Палиця з загнутим кінцем, пристосована для гри в хокей” (СУМ, IV, 193). Цей лексико-семантичний варіант швидко закріпився у лінгвосоціумі. Слово *ключка* – носій нового спеціалізованого значення, яке незабаром детермінологізувалось.

Лексичні одиниці такого типу у словниковому складі сформували значний шар, який одночасно обслуговує систему загальнолітературної мови і його термінологічну підсистему. У лінгвістичних дослідженнях, присвячених проблемам термінотворення, аналізують різні способи виникнення нових термінів за допомогою використання внутрішніх ресурсів шляхом зміни значень звичайних слів загальнолітературної мови й термінів, запозичених з інших галузей науки й техніки: а) називання за схожістю зовнішніх ознак; б) називання за схожістю функцій; в) називання за суміжністю понять; г) називання за аналогією; ґ) уточнення значення. Найпоширенішим видом утворення термінів шляхом зміни значення є називання за схожістю ознак або за схожістю функцій [2, с. 107; 6, с. 18–24].

Активно протікає процес термінологізації у напрямку використання загальноживаних слів у складних термінах, як-от: *день* → *робочий день* “певна кількість часу в межах доби, встановлена для роботи на підприємстві, в установі і т. ін.” (СУМ, II, 243); *дерево* → *родовідне дерево* “таблиця у вигляді дерева, що вказує на розгалуження роду, сім’ї; схеми родоvodu” (СУМ, II, 246); *дихання* → *штучне дихання* “заходи, які застосовують з метою поновлення самостійного дихання, що припинилося” (СУМ, II, 291); *добір* → *природний добір* “виживання організмів, більш пристосованих до умов даного середовища, і загибель менш пристосованих” (СУМ, II, 320), *штучний добір* “заходи, спрямовані на поліпшення або створення нових сортів рослин і порід свійських тварин на основі спадковості і мінливості” (СУМ, II, 320); *єдність* → *надфразна єдність* “єдине структурно-семантичне ціле, що складається з низки речень, а іноді й кількох абзаців, організованих лексичними, граматичними та інтонаційними засобами” (СУМ, II, 497), *фразеологічна єдність* “стійке сполучення слів, що виступає в мові як єдиний неподільний на складові частини вислів” (СУМ, II, 497); *жаровий* → *жарова лампа* “*спец.* – лампа для розігрівання, плавлення або загартування металу” (СУМ, II, 510), *жарова труба* “*спец.* – труба для виведення полум’я й диму з печі (топки) з високою температурою горіння” (СУМ, II, 510), *трубка* → *кімберлітова трубка* “*геол.* – природна надглибока заглибина (що утворюється від вибухів газів земної кори), заповнена алмазоносною породою” (СУМ, X, 290).

Уже набувши термінологічного статусу, окремі лексичні одиниці зазнають передислокації на стилістичній шкалі: відбувається перенесення готових термінів з однієї дисципліни в іншу з повним чи частковим переосмисленням. Пор.: *апозиція* (лінгв.) (УРС) – *апозиція* (лінгв., біол.) (РУС-68, СУМ, СІС-85, СІС-2000-П), *аритмія* (мед.) (УРС, РУС-68, СУМ) – *аритмія* (мед., літ.) (СІС-2000-П), *афікс* (лінгв.) (УРС, РУС-68, СУМ) – *афікс* (мовозн., матем.) (СІС-2000-П), *дивергенція* (біол., лінгвіст.) (СУМ) – *дивергенція* (біол., анат., матем., мовозн.) (СІС-2000-П).

Зіставимо семантичну структуру слова *аритмія*, репрезентовану у СУМі та СІСі-2000-П: *аритмія* “мед. Порушення нормального ритму діяльності серця” (СУМ, I, 59) – *аритмія* “1) мед. порушення ритму роботи серця... 2) літ. порушення віршового ритму, не помічене автором, або застосоване навмисно як версифікаційний прийом” (СІС-2000-П, 109–110). Така ілюстрація засвідчує часткову трансформацію первинного термінологічного значення у процесі ретермінологізації.

На різних етапах мовного розвитку у семантичній структурі слова можуть відбуватися діаметрально протилежні процеси. Наприклад, СУМ фіксує лексему *реабілітація* із семантичним наповненням “1. Поновлення доброго імені, репутації несправедливо заплямованої або безпідставно звинуваченої

людини... 2. *юр.* Відновлення в правах людини, стосовно якої скасовано судовий вирок” (СУМ, VIII, 464). Далі спостерігаємо розширення значеннєвого обсягу слова – СІС-85 фіксує три значення, останнє з яких виникло шляхом термінологізації: “3) *мед.* Комплекс медичних, педагогічних, професійних і юридичних заходів, спрямованих на відновлення здоров’я і працездатності осіб з обмеженими фізичними і психічними можливостями внаслідок перенесених захворювань і травм” (СІС-85, 707). Згодом активне функціонування другого і третього лексико-семантичних варіантів привело до їх детермінологізації. Саме таку (уже нетермінологічну) кваліфікацію лексико-семантичних варіантів підтверджують СІС-2000-П і СІС-2000-МШ.

Лексико-семантичні процеси, характерні для сучасної української літературної мови, настільки різноманітні, що зазвичай семантична структура слів знає різнотипних модифікацій. Тому термінологізація лексичних одиниць поєднується із семантичними трансформаціями іншого виду. Таку комплексну взаємодію засвідчує лексикографічна історія вибраних для аналізу слів *ключ* і *блокада*.

У СГ слово *ключ* і в СУМі (де фіксується наявність омонімів *ключ*¹ і *ключ*²) слово *ключ*¹ представлені як багатозначні. У семантичній структурі кожного десяти лексико-семантичних варіантів. Проте у корелятивних зв’язках в діахронічному аспекті (СГ ←→ СУМ) перебувають лише три із них: 1 (СГ) ↔ 1 (СУМ), 3 (СГ) ↔ 10 (СУМ), 7 (СГ) ↔ 7 (СУМ), як-от: “1. Знаряддя для замикання та відмикання замка, засува та ін.”, “7. Ряд однорідних предметів або живих істот, які рухаються один за одним, утворюючи кут”, “10. Жердина з гачком, за який зачіплюють відро для набирання води з криниці” (СУМ, IV, 192–193). Інших сім лексико-семантичних варіантів слова *ключ* зі СГ належать до лексико-семантичних елімінантів, а саме: “5) У гуцульських пастуховъ въ полонинах: столбъ, къ которому прикрѣпленъ приборъ, подобный половинѣ ярма, – въ него запирается шея теленка, пока пастухъ доить корову”, “8) Въ весеннихъ играхъ: рядъ дѣвушекъ, стоящихъ одна за другою и взявшихъ за таліи; также называется и одна весенняя игра”, “9) Нѣсколько деревень или хуторовъ, составляющихъ одну общину или одно имѣніе” (СГ, II, 254–255) та ін. Натомість у слові *ключ*¹ СУМ констатує розвиток семи нових значень, два з яких переносні і три – термінологічні, зокрема: “5. *спец.* У телеграфному апараті або радіопередавачі – вимикач для замикання й розмикання електричного кола на різні відрізки часу відповідно до телеграфного коду”, “6. *муз.* Знак на початку нотного рядка, за допомогою якого встановлюється висота та назва звуку”, “9. *архт.* Горішній клиноподібний камінь, який завершує склепіння будинку або арку” (СУМ, IV, 193).

На основі порівняльного аналізу словникових статей лексикографічних праць української мови простежуємо різнотипні лексико-семантичні зміни у значеннєвому обсязі слова *блокада*. У РУСі-48 та УРСі засвідчено лексико-семантичні варіанти слова, які стосуються військової справи і політики. У СУМі вже зафіксовано детермінологізацію обидвох цих значень, а лексико-семантичний варіант, що раніше подавався із позначкою *політ.*, репрезентовано із позначкою *перен.* Водночас констатовано наявність нового лексико-семантичного варіанта, утвореного шляхом термінологізації: *блокада* “3. *мед.* Припинення, виключення функцій однієї з систем організму або якогось його органа” (СУМ, I, 202).

У 90-х роках у цьому термінологічному значенні спостерігаємо розвиток нового відтінка: “метод лікування, який ґрунтується на тимчасовому порушенні зв’язків органів, тканин і т. ін. з центральною нервовою системою” (*проводити блокаду, новокаїнова блокада*). Зауважимо, що друге значення слова (за структурою, маніфестованою СУМом) стало більш узагальненим і стосується не лише певних заходів щодо окремої країни, але й інших об’єктів дійсності – регіонів, підприємств, установ, до яких застосовується силовий тиск. З компонентом *блокада* сформувались такі стійкі сполучення: *інформаційна блокада* “заборона на допуск інформації в ефір і пресу, відсутність відносин з іншими державами чи регіонами”, *фінансова блокада* “відмова у фінансуванні, наданні позик, кредитів”, *енергетична блокада* “припинення постачання держави чи регіону нафтопродуктами, бензином і т. ін.” (ТСРЯ, 101).

Насамкінець зазначимо, що провести чітку межу між термінологією і загальноживаною термінологічною лексикою досить складно. Між ними дифузна зона, у якій терміни перебувають у лабільному стані – у постійному коливанні між “ідеальними вимогами (однозначність, нейтральність, відсутність синонімів) і реальними законами живої і динамічної лексичної системи” [3, с. 176]. Саме у цій перехідній зоні відбувається активна взаємодія між термінами і “нетермінами”. Результатом таких взаємодій стають системні переходи лексики з одних сфер в інші: ресурсів загальноживаного номінативного фонду до сфери термінології (термінологізація) і термінів до загальноживаної лексики (детермінологізація). На нашу думку, осмислення процесів термінологізації лексики сприятиме адекватній кодифікації стилістично забарвлених лексичних одиниць.

РУС-48 – Російсько-український словник / Гол. ред. М. Я. Калинович. – К.: Видавництво АН УРСР, 1955 (видання Словника 1948 року, випр. і доп.). – 804 с. *РУС-68* – Російсько-український словник. – Т. 1 – 3. – К.: В-во АН УРСР, 1968; *СГ* – Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – Т. 1 – 4. – Київ: Довіра – Рідна мова, 1996. *СІС-85* – Словник іношомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. – Вид. друге, випр. і доп. – К.: Головна редакція УРЕ, 1985. – 966 с. *СІС-2000-МШ* – Словник іношомовних слів / Уклад.: С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. – К.: Наук. думка, 2000. – 680 с. *СІС-2000-П* – Словник іношомовних слів / Уклад. Л.О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с. *СУМ* – Словник української мови / І.К. Білодід (гол. ред.) та ін. – Т. 1–11. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. *ТСРЯ* – Толковный словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения / Под ред. Г.Н. Складневской. – СПб.: Фолио-Пресс, 1998. – 700 с. *УРС* – Українсько-російський словник / Гол. ред. І.М. Кириченко. – Т. 1 – 6. – К.: Видавництво АН УРСР, 1953 – 1963.

1. Денисов П.Н. *Очерки по русской лексикологии и учебной лексикографии*. – М., 1974. – 167 с. 2. Д'яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. *Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти*. – К.: Вид. дім “КМ Academia”, 2000. – 218 с. 3. Кузнецова Э. В. *Лексикология русского языка: Учеб. пособие для филол. фак. ун-тов*. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. школа, 1989. – 216 с. 4. *Лексика современного русского литературного языка / Под ред. М.В. Панова*. – М.: Наука, 1968. – 185 с.; 5. Муромцева О. Г. *Развиток лексики української літературної мови в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття*. – Х.: Вид-во при ХДУ “Вища школа”, 1985. – 152 с. 6. Скороходько Э. Ф. *Вопросы перевода английской научно-технической литературы*. – К.: Изд-во Киевского университета, 1963. – 92 с. 7. Sager J. C., Nkwenti-Azeh B. *Terminological Problems Involved in the Process of Exchange of New Terminology between Developing and Developed Countries*. – Paris: Unesco, 1989. – 38 p.

УДК 378+81'276.6 : 62

Володимир Дубічинський, Людмила Васенко, Оксана Кримець
Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ ТЕХНІЧНИХ ЗАКЛАДІВ

© Дубічинський В., Васенко Л., Кримець О., 2004

У статті розглянуто суттєві ознаки наукової картини світу, проаналізовано складники процесу вербалізації нових понять наукового та технічного знання й запропоновано введення у навчальний процес вищої школи нової навчальної дисципліни термінологічного спрямування.

The article describes the essential aspects of scientific pictures of the world, analyses components involved in the process of verbalizing any new notions relating to scientific and technical knowledge, and provides justification for including a new training discipline dealing with terminology into the higher school curricula.

Однією з важливих вимог, що висувуються до майбутніх фахівців у сучасній Україні, є опанування державною мовою і вміння грамотно використовувати у своїй діяльності професійну лексику, основу якої складають терміни.

У мовній комунікації термінологічна лексика посідає сьогодні значне місце. Головною ознакою нашого часу є процес термінологізації та інтелектуалізації суспільства. Відомо, що сьогодні понад 90% новоутворень становлять терміни, тому термінологічну лексику вважають скарбницею інтелектуальних знань людства.

У багатьох галузях наукового знання сьогодні набуло значного поширення поняття “картина світу” з додатковим означенням – “наукова”.

У процесі побудови наукової картини світу, точніше, її фрагментів, паралельно з логічним осмислюванням нових понять та їхніх місць у системах певних галузей науки й техніки, відбувається процес вербалізації цих понять, або у вигляді дефініцій, або у вигляді їх семантичного конденсату – термінів.

У новітньому напрямку термінологічних досліджень – когнітивному термінознавстві – термін розглядають як результат вербалізації спеціального концепта – наукового, технічного, що містить не лише об’єктивні знання про світ, але й суб’єктивні моменти категоризації та концептуалізації спеціального знання.

На думку багатьох вчених (С.В. Гриньов, О.С. Кубрякова, В.М. Лейчик, В.Ф. Новодранова, Л.М. Олексєєва та ін.), когнітивний аналіз термінології дає повний і точний опис механізмів оброблення, збереження й передання інформації, а також способів категоризації та концептуалізації навколишнього світу.

На жаль, до цього часу Міністерством освіти і науки України ще не запропоновано навчальної дисципліни, яка б знайомила студентів із формами вербалізації наукових і технічних понять, за допомогою яких і відбувається процес моделювання фрагментів наукового знання про світ у свідомості студентів під час навчання у технічних закладах і забезпечила б опанування такими складниками цього процесу, як дефініція, термін, терміноід, терміноелемент, термінологія, терміносистема.

Мета цієї статті – розглянути поняття “наукова картина світу”, проаналізувати складники, за допомогою яких у свідомості студентів моделюються певні її фрагменти, й запропонувати перелік кола питань, які б могли стати підґрунтям для розроблення навчальної та робочої Програм нової навчальної дисципліни термінологічного спрямування.